Literary Research
Year23, NO. 91
Spring 2026

DOI: 8https://doi.org/10.2634/Lire.23.91.151

Image Schemas of the Evil Inclination in the First Chapter of Jami's Silsilat al-Dhahab

Amin Ghavami [1], *Ali Safayi Sangari* [2]

Recived:29/10/2025 Review:14/1/2026 Accepted: 22/2/2026

Abstract

Cognitive semantics is one of the major approaches in contemporary semantic studies. Within the cognitive semantic framework, meaning is understood as the product of lived experience, mental structures, and the linguistics system. One of the most important conceptual mechanisms in this field is image schemas, or mental spaces, through which abstract concepts are organized into perceptual and comperehensible structures. This cognitive capacity gains particular significance in mystical language, ehich is concerned with expressing intuitive and trans-material experiences. The present study aims to provide a cognitive reading of the *nafs* (self/soul) by examining the image schema associated whit this concept in the first book of *Masnavi-ye Silsilat al-Dhahab* by Jami. In this analysis, the *nafs* is examined both as an inhibiting factor on the path of spiritual wayfaring and as an active force within the ontological structure of the human being. This research has been conducted using a descriptetive-analytical method, adopting a cognitive linguistic

[1] - Corresponding author, M.A. Graduate of Persian Language and Literature, , *University of Guilan , Guilan , Iran*.
Amin_ghavami62@yahoo.com *orcid: 0009-0006-9030-2791*
2. Proffesor of pershian language and literature Guilan University, *Guilan , Iran*.
Safayi.ali@guilan.ac.ir *orcid: 0000-0003-4059-9057*

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial

approach and based on library data. The findings indicate that the cognitive representation of the *nafs* in this work is formed through three primary schemas: force, containment, and path. Among these, the force schema plays the most significant role in conceptualization. The novelty of this research lies in its cognitive analysis of the concept of the *nafs* and in proposing a framework for studying mystical concepts based on image schema theory.

Keywords: *Jami's Silsilat al-Dhahab, image schemas of the nafs, force schema of the nafs, containment shema of the nafs, path schema of the nafs.*

1. Introduction

One of the three dominant paradigms in contemporary linguistics—alongside the formalist and functionalist approaches—is **Cognitive Linguistics**, which has emerged as a major theoretical framework over the past few decades. Cognitive Linguistics regards language as a means of uncovering the structure of the human cognitive system (Golfam & Yousefi-Rad, 2002, p. 50). Within this framework, language is investigated as a cognitive phenomenon through which the relationship between language, the human mind, and individuals' socially and physically embodied experiences can be explored. Accordingly, linguistic analysis is grounded in human experience, patterns of perception, and the ways in which individuals conceptualize the world around them. From the perspective of Cognitive Linguistics, language constitutes an integral component of the broader human cognitive faculty, with cognition occupying a central and indispensable position in linguistic inquiry.

Persian mystical literature represents one of the richest and most significant domains for the representation of existential and spiritual experiences within the Islamic intellectual tradition. Among its central anthropological concepts, the notion of the *nafs* (the self or soul) occupies a pivotal position in the writings of Muslim mystics, where it is consistently discussed in relation to spiritual wayfaring (*sulūk*), inner purification, and the ontological development of the human being. Because mystical experiences are inherently abstract and ineffable, Sufi authors predominantly communicate them through figurative and image-based language. Recent developments in Cognitive Linguistics have demonstrated that abstract concepts are fundamentally grounded in embodied human experience and are structured through cognitive mechanisms derived from lived experience. Among these mechanisms, image schemas constitute one of the most fundamental conceptual structures, playing a crucial role in organizing and conceptualizing abstract meanings.

Building upon this theoretical perspective, the present study identifies, examines, and analyzes the cognitive representation of the concept of *nafs* in the first book of Jāmī's *Silsilat al-Dhahab*. The principal contribution of this research lies in its systematic analysis of this concept through the framework

of image schemas and in explaining how these schemas organize and structure mystical experience within the text. More specifically, this study argues that the concept of *nafs* is represented not merely at the lexical or semantic level but, more fundamentally, through underlying cognitive structures that shape and organize mystical conceptualization.

1-1 Research Questions

This study seeks to address the following research questions: (1) Through which image-schema patterns is the concept of the *nafs* conceptualized and represented in the first book of *Silsilat al-Dhahab*, particularly with regard to the depiction of its attributes, functions, and various manifestations? (2) What cognitive and semantic roles do these image-schema patterns play in the construction and communication of mystical experience? (3) What is an image schema, and how does it emerge within the framework of cognitive linguistics? Moreover, which types of image schemas are employed in the conceptualization of the *nafs* in the selected corpus, how frequently do they occur, and what conceptual meanings and cognitive implications does each image schema encode?

2. Literature Review

In contrast to the **formalist approach** to linguistics, which maintains a separation between the system of linguistic rules and other human cognitive processes, and the **functionalist approach**, which views language as inseparable from other mental processes, **Cognitive Linguistics** argues that linguistic inquiry should be fundamentally grounded in **meaning** and should account for the role of human cognition in language. As Deyrūn (2018, p. 117) observes, Cognitive Linguistics regards language as an inseparable component of human cognition, whose functioning is integrated with other cognitive faculties and governed by the same underlying cognitive principles. Within this framework, **Cognitive Semantics** defines meaning as being rooted in conventionalized conceptual structures. Accordingly, semantic structures, like other domains of cognition, represent mental categories that human beings construct through their embodied experiences (ibid., 2018, p. 367). From this perspective, semantic analysis occupies a central position in linguistic inquiry, making **meaning** the primary focus of linguistic investigation within Cognitive Linguistics (Golfām & Yūsefī-Rād, 2002, p. 51).

Research in Cognitive Semantics on meaning and conceptual processes has consequently focused on a number of fundamental cognitive mechanisms and conceptual structures. Among the most significant of these are **Conceptual Metaphor**, **Image Schemas**, **Mental Spaces**, **Categorization**, **Viewing Frames**, and other conceptual mechanisms that underlie human cognition and linguistic meaning. These constructs provide the theoretical foundation for

explaining how abstract concepts are conceptualized, organized, and communicated through language.

2.1 Image Schemas

One of the fundamental conceptual constructs in Cognitive Linguistics is the notion of **image schemas**. The theory of image schemas was first introduced by **Mark Johnson** in his 1987 book The Body in the Mind (Dādvar Kāshānī & Mūsavī Jarūkānī, 2022, p. 163). At its core, the concept of a schema refers to a cognitive framework that provides the background necessary for interpreting experiences, personal events, situations, and linguistic expressions. As Fotūḥī (2012, p. 161) explains, a schema is essentially the background against which experiences, personal events, situations, and linguistic elements acquire meaning. It consists of an associative network of knowledge stored in memory and may therefore be regarded as a form of cognitive repository.

To illustrate this process, consider an event that an individual experiences. After some time, this experience becomes mentally stored as a cognitive pattern or schema. When a similar situation is encountered in the future, the previously established schema is automatically activated, allowing the new experience to be interpreted and organized in light of prior knowledge. Schemas therefore function as cognitive frameworks through which individuals perceive and interpret reality. Schemas may be likened to cognitive lenses through which human beings view the world. These cognitive structures begin to develop in the earliest stages of life through embodied interaction with the surrounding environment and are continuously shaped by accumulated experiences. Consequently, they influence the formation of personality, patterns of behavior, and modes of interpretation, whether in constructive or detrimental ways, ultimately determining how individuals perceive, understand, and respond to the world around them.

Human beings constantly engage in activities such as moving, eating, sleeping, and perceiving their environment. Through these embodied interactions, they develop fundamental conceptual structures that later serve as the basis for reasoning about more abstract phenomena. As Ṣafavī (2003, p. 98) observes, an image schema is a conceptual structure that emerges in language through our experience of the external world. In other words, an image schema is a conceptual configuration grounded in embodied experience, arising from human interaction with physical objects and perceptual engagement within three-dimensional space (Ḥoseinī & Morteżāʾī, 2022, p. 94). Image

schemas are therefore products of embodied experience and of human cognitive engagement with existence, action, behavior, and everyday interaction in the physical world. They possess both **generality** and **recurrence**, enabling them to function as stable conceptual patterns across diverse contexts. Indeed, the primary conceptual system of the human mind is founded upon a relatively limited set of experiential concepts that arise directly from embodied experience (Āsiyābādī et al., 2012, p. 146). From the perspective of Cognitive Linguistics, image schemas function as cognitive maps that facilitate the comprehension of abstract concepts, reasoning, conceptualization, and meaning construction. Cognitive linguists assign particular significance to image schemas because they constitute the most fundamental level of cognitive organization underlying conceptual metaphors. Consequently, image schemas are regarded as **the primary structural layer upon which conceptual metaphors are built** (Dādvar Kāshānī & Mūsavī Jarūkānī, 2022, p. 163).

Among the most prominent image schemas are:

- **Containment Schema**
- **Path Schema**
- **Force Schema**

3. Methodology

This study employs a **descriptive–analytical** research method. In the first stage, all verses related to the concept of the *nafs* (self/soul) were identified and extracted from the selected text. Subsequently, these data were classified according to the major image-schema patterns established in Cognitive Linguistics. Finally, the semantic and cognitive functions of each image schema were analyzed within its textual context in order to determine how mystical experience is conceptualized through the linguistic structure of the work.

Accordingly, the analysis is conducted at three complementary levels:

1. **Textual Level:** The scope of the analysis is limited to the **first book of Jāmī's *Silsilat al-Dhahab***.
2. **Conceptual Level:** The study focuses on the concept of the *nafs* as one of the fundamental concepts in Islamic mystical anthropology.

Theoretical Level: The analysis is conducted within the framework of **Cognitive Linguistics**, with particular emphasis on the theory of **Image Schemas**.

4. Results

This study has sought to examine the various **image schemas** through which the concept of the *nafs* (self/soul)—particularly the **commanding self (*al-nafs al-ammārah*)**, the destructive inner force that urges human beings toward evil—is conceptualized in the first book of Jāmī's *Silsilat al-Dhahab*. The findings demonstrate that image

schemas play a crucial role in the **objectification of abstract concepts**, enabling highly abstract notions, especially mystical and theological concepts, to be represented in more concrete and cognitively accessible forms. This function is particularly significant in mystical discourse, where many concepts transcend direct sensory experience. The results indicate that image schemas, especially those associated with the concept of the *nafs*, perform a fundamental role in meaning construction and conceptualization within the text. They provide a cognitive framework through which mystical experience is linguistically encoded and conveyed in Classical Persian literature.

The analysis further reveals that **Force Schemas** constitute the most frequent and dominant image-schema pattern employed by Jāmī in representing the *nafs*. This predominance reflects the poet's understanding of the *nafs* as an active and obstructive force that prevents spiritual salvation and hinders the seeker's progress along the mystical path. The *nafs* is portrayed as an internal power inclined toward evil and moral corruption, ultimately leading the individual to spiritual loss and destruction. Jāmī's emphasis on the extraordinary power of the *nafs*, extending beyond ordinary human will, is deeply rooted in Islamic mystical teachings, where the *nafs* is regarded as one of the most formidable existential obstacles confronting the spiritual wayfarer (*sālik*). Accordingly, the seeker is required to wage a continuous struggle (*mujāhadah*) against the *nafs* through self-purification (*tazkiyah*), overcoming this inner adversary before attaining nearness to God and eternal spiritual fulfillment. The second most prominent category consists of **Containment Schemas**. These schemas attribute corporeality, spatiality, and embodied existence to the *nafs*, thereby rendering an otherwise abstract spiritual concept cognitively tangible. Such representations may also reflect Jāmī's conception of the *nafs* as possessing an eschatological or quasi-material dimension. By conceptualizing the *nafs* as an entity with spatial and bodily properties, the poet enhances its perceptibility for the reader while simultaneously emphasizing its constant and inseparable presence within human existence, a force that requires perpetual vigilance throughout one's lifetime.

Path Schemas occur with considerably lower frequency. Their relative scarcity further underscores the predominance of the force dimension in Jāmī's conceptualization of the *nafs*. Rather than emphasizing movement or progression, the text primarily portrays the *nafs* as a powerful constraining force that impedes liberation, spiritual advancement, and escape from its domination. The *nafs* and its various

manifestations occupy a central position within Jāmī's mystical worldview and constitute one of the most recurrent themes in his poetry. This centrality is reflected in a rich network of conceptual representations, including the *wicked self*, the tyrannical self, the merciless self, the serpentine self, the commanding self (al-nafs al-ammārah), the inner enemy, and the innately hostile self. Each of these conceptualizations highlights a different aspect of the *nafs* while collectively demonstrating Jāmī's remarkable ability to construct diverse cognitive and metaphorical representations of a single abstract mystical concept. These varied depictions reveal both his imaginative linguistic creativity and his profound concern with illustrating the existential dangers posed by the *nafs* to the spiritual seeker. Moreover, these representations reflect Jāmī's practical affiliation with the **Naqshbandī** mystical tradition, in which continuous struggle against the *nafs* constitutes an indispensable stage of spiritual discipline. Through these conceptualizations, Jāmī not only expounds a central mystical doctrine but also encourages readers and seekers alike to engage in self-purification as the essential prerequisite for traversing the path toward divine proximity. Finally, the findings of this study provide a foundation for future comparative research on the cognitive analysis of fundamental concepts in Islamic mysticism across other works of Classical Persian literature. They also contribute to the further development of interdisciplinary scholarship at the intersection of **Cognitive Linguistics** and **Persian mystical literature**.

References

(In Persian)

The Holy Qur'an.

Āsiyābādī, A. M., Ṣādeqī, I., & Ṭāherī, M. (2012). The Containment Schema and Its Application in the Expression of Mystical Experience. **Research in Mystical Literature (Gowhar-e Gūyā)**, pp, 141–162.

Āsiyābādī, A. M., & Ṭāherī, M. (2012). An Analysis of the Image Schemas of Temple and Light in Rumi's Mathnawī. **Research in Mystical Literature (Gowhar-e Gūyā)**, pp, 95–124.

Bāqerī Khalīlī, A. A., & Ṭāherī, A. (2021). The Path Schema in ʿAṭṭār's Manṭiq al-Ṭayr*. **Journal of Mystical Studies**, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, pp, 67–94.

Bīyābānī, A. R., & Ṭālebīān, Y. (2012). Orientational Metaphors and Image Schemas in the Poetry of Shamlu. **Journal of Literary Criticism**, pp, 99–126.

Ḥoseinī, Z., & Morteżāʾī, P. (2022). An Analysis of the Image Schemas of the Commanding Self (Nafs al-Ammārah) in ʿAṭṭār's Mathnawīs. **Journal of Mystical Studies**, University of Kashan, pp, 89–116.
Dādvar Kāshānī, M., & Mūsavī Jarūkānī, S. H. (2022). An Analysis of the Image Schemas of Envy and Regret in Saʿdī's Bustān*. **Journal of Didactic Literature**, pp, 161–180.
Dirven, R. (2018). Major Trends in Cognitive Linguistics. Translated by Bītā Qūchānī. **Language Exploration**, pp, 117–141.
Sajjādī, S. J. (2004). A Dictionary of Mystical Terms and Expressions. Tehran: Ṭahūrī Publications.
Shojāʿī, Ḥ. (2000). Ishārāt: A Dictionary of Sufi Terminology. Tehran: Majd Publications.
Ṣafavī, K. (2018*).* An Introduction to Semantics (6th ed.). Tehran: Sūreh Mehr Publications.
Ṣafavī, K. (2003*).* A Discussion of Image Schemas from the Perspective of Cognitive Semantics. **Nāmeh-ye Farhangestān**, pp, 65–85.
Fotūḥī, M. (2012). Stylistics: Theories, Approaches, and Methods. Tehran: Sokhan Publications.
Golfām, A., & Yūsefī-Rād, F. (2002). Cognitive Linguistics and Metaphor. **Advances in Cognitive Science**, pp, 50–64.
Mokhtārī, M., & Āliyānī, R. (2019). Structural and Orientational Metaphors and Image Schemas of Love in the *Ghazals of Shams* Based on Lakoff and Johnson's Theory. **Language Art Quarterly**, pp, 59–76.
Hujvīrī, ʿAlī ibn ʿUthmān. (2021). Kashf al-Maḥjūb. Edited by Maḥmūd ʿĀbedī. Tehran: Soroush Publications.

فصلنامه
سال۲۳، شماره۹۱، بهار ۱٤۰٤، ص۱۵۱-۱۷۵
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.23.91.151

طرحواره‌های تصویری نَفس در دفتر اول مثنوی سلسله الذهب جامی

امین قوامی *[۱]؛ علی صفایی سنگری [۲]

دریافت مقاله: ۱٤۰٤/۸/۷ بازنگری مقاله: ۱٤۰٤/۱۰/۲٤ **پذیرش مقاله:** ۱٤۰٤/۱۲/۳

چکیده

معنی‌شناسی شناختی یکی از رویکردهای مهم در مطالعات نوین معنی‌شناسی است. در رویکرد معنی‌شناسیِ شناختی، معنا حاصل تجربهٔ زیسته، ساختارهای ذهنی و نظام زبانی تلقی می‌شود. یکی از مهمترین سازوکارهای مفهومی در این حوزه، طرحواره‌های تصویری یا فضاهای ذهنی است که از طریق آنها مفاهیم انتزاعی در قالب ساختارهای ادراکی و قابل فهم سامان می‌یابد. این ظرفیت شناختی در زبان عرفانی کارکردی ویژه می‌یابد که با بیان تجربه‌های شهودی و فرامادی سروکار دارد. پژوهش با هدف ارائه خوانشی شناختی از مفهوم نفس به بررسی طرحواره‌های تصویریِ مرتبط با این مفهوم در دفتر اول مثنوی سلسه‌الذهب جامی پرداخته است. در این تحلیل نَفس عامل بازدارنده در مسیر سلوک و نیز به عنوان نیرویی فعال در

۱. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گیلان. گیلان، ایران.- نویسنده مسئول
Amin.ghavami62@yahoo.com *orcid: 0009-0006-9030-2791*
۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گیلان. گیلان، ایران.
Safayi.ali@guilan.ac.ir *orcid: 0000-0003-4059-9057*

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

ساختار وجودی انسان بررسی شده است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد زبانشناسیِ شناختی و بر اساس داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد بازنماییِ شناختیِ نفس در این اثر در قالب سه طرحوارۀ اصلی قدرتی، حجمی و حرکتی شکل می‌گیرد و در این میان طرحوارۀ قدرتی بیشترین نقش را در مفهوم‌سازی ایفا می‌کند. نوآوری پژوهش در تحلیل شناختیِ مفهوم نفس و ارائه چهارچوبی برای مطالعه مفاهیم عرفانی بر اساس نظریۀ طرحواره‌های تصویری است.

کلیدواژه‌ها: سلسه‌الذهب جامی، طرحواره‌های تصویری نفس، طرحوارۀ قدرتی نفس، طرحوارۀ حرکتی نفس، طرحوارۀ حجمی نفس.

۱. مقدمه

یکی از سه نگرش غالب در حیطۀ زبانشناسی-بجز نگرش صورتگرا و نگرش نقشگرا-در دهه‌های اخیر، زبانشناسی شناختی[1]است. «زبانشناختی شناختی رویکردی است که به زبان به عنوان وسیله‌ای برای کشف ساختار نظام شناختی انسان می‌نگرد» (گلفام و یوسفی‌راد، ۱۳۸۱: ص۵۰). در این رویکرد آنچه مورد مطالعه قرار می‌گیرد، زبان است که در آن به بررسی رابطۀ زبان و ذهن انسان و نیز تجارب وی از لحاظ اجتماعی و فیزیکی می‌پردازد. در این رویکرد، مطالعه دربارۀ زبان بر اساس تجربه‌های ما از هستی، چگونگی درک، نوع و شیوۀ مفهوم‌سازی ما از آنها است. زبان در زبانشناسی شناختی بخشی از توان شناختیِ مربوط به انسان در نظر گرفته می‌شود. اساساً آنچه در زبانشناختی شناختی موضوع پررنگی است شناخت است. ادبیات عرفانی فارسی یکی از مهمترین بسترهای بازنمایی تجربه‌های وجودی و سلوکی در سنت فکری به‌شمار می‌رود؛ در این، بین مفهوم «نفس» به عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفهومهای انسانشناسی عرفانی در آثار عرفای مسلمان جایگاهی محوری دارد و پیوسته در پیوند با سلوک معنوی، تزکیه درونی و حرکت وجودی انسان تبیین شده است. در متون عرفانی، انتقال تجربه‌های درونی و سلوکی غالباً از طریق زبان استعاری و تصویری صورت می‌گیرد. در این بین رویکردهای جدید زبانشناسی شناختی نشان می‌دهد که مفاهیم انتزاعی انسانی بر پایه ساختارهای شناختیِ مبتنی بر تجربه زیسته و بدن‌مندِ انسان شکل می‌گیرد. یکی از مهمترینِ این ساختارها طرحواره‌های تصویری است که در سازماندهیِ مفاهیم انتزاعی نقش مؤثر و اساسی دارد.

این پژوهش با تکیه بر این رویکرد به شناسایی، بررسی چگونگی بازنمایی و تحلیل مفهوم نفس در دفتر اول مثنوی سلسه‌الذهب جامی می‌پردازد. نوآوری اصلی این پژوهش در تحلیل نظام‌مند این مفهوم بر اساس طرحواره‌های تصویری و تبیین نقش این طرحواره‌ها در سازماندهیِ تجربهٔ عرفانی در متنِ مورد مطالعه است. این پژوهش تلاش می‌کند نشان دهد که مفهوم نفس در این متن، نه صرفاً در سطح معنای واژگانی، بلکه در سطح ساختارهای شناختی شکل گرفته و بازنمایی شده است.

۲. بیان مسئله

اغلب پژوهشهای متعدد دربارهٔ مفهوم نفس در عرفان اسلامی بر تحلیلهای کلامی، فلسفی یا تفسیری متمرکز بوده، و کمتر به سازوکارهای شناختیِ بازنمایی این مفهوم پرداخته است. از سوی دیگر، کاربرد رویکرد زبانشناسی شناختی در تحلیل متون عرفانی فارسی هنوز به‌صورت گسترده و نظام‌مند توسعه نیافته است. بر این اساس مسئله اصلی پژوهش، بررسی چگونگی بازنماییِ شناختیِ مفهوم نفس در دفتر اول مثنوی سلسه‌الذهب است. پرسش اصلی پژوهش این است که مفهوم نفس در این اثر از طریق چه الگوهای طرحواره‌ای برای بازنماییِ کارکردها و صفات نفس و نمودهای آن تصویرسازی می‌شود و این الگوها در انتقال تجربهٔ عرفانی چه نقش وکارکردی دارد؟ و نیز به این موارد می‌پردازیم که اساساً طرحواره چیست، چگونه شکل می‌گیرد، با چه اقسامی از طرحواره‌های تصویری نفس و با چه بسامدی روبه‌رو هستیم و هر یک نیز بر چه مفاهیمی دلالت می‌کند.

۳. پیشینهٔ تحقیق

در پیوند با موضوع پژوهش به عنوان پیشینهٔ تحقیق، که هم به موضوع طرحواره‌های تصویری و هم به مسئله نَفس مربوط باشد، می‌توان به این مقاله‌ها اشاره کرد: بحثی دربارهٔ طرحواره‌های تصویری از دیدگاه معنی‌شناسیِ شناختی از کوروش صفوی(۱۳۸۲) که به معرفی طرحواره‌های تصویری از دیدگاه معنی‌شناسیِ شناختی و نقد و بررسی نگرشهای مربوط به آن پرداخته است. طرحوارهٔ حجمی و کاربرد آن در بیان تجارب عرفانی از علی محمّدی آسیابادی، اسماعیل صادقی و معصومه طاهری(۱۳۹۱) به این موضوع پرداخته است که با استفاده از طرحواره‌های تصویری می‌شود بسیاری از مفاهیم

انتزاعی، درونی و عرفانی را تبیین کرد و با کمک طرحوارهٔ حجمی بسیاری از کشف و شهودها و رؤیاها که بر مفهوم حجم مبتنی است، قابل درک می‌شود. بررسی طرحوارهٔ حجمی معبد و نور در مثنوی مولوی از علی محمّدی آسیابادی و معصومه طاهری(۱۳۹۱)، مولانا مفاهیم عرفانیِ عشق، دل و سخن را از طریق طرحوارهٔ حجمیِ معبد و نور بیان می‌کند و با آن مکانوارَه‌های عشق، دل و سخن را می‌سازد. بررسی طرحوارهٔ حجمی واژهٔ غم در اشعار فریدون مشیری از آزاده قاسمی، علی ایزانلو و محمود الیاسی(۱۳۹٤) که در این پژوهش به بررسی واژهٔ غم در اشعار مشیری پرداخته شده‌است که نشان می‌دهد تجربهٔ بدنی مقدم بر تجربهٔ انتزاعی و ذهنی است و نشان می‌دهد او با تجربیات عینی به مفهوم انتزاعیِ غم عینیّت بخشیده است. بررسی طرحواره‌های تصویری حسد و حسرت در بوستان سعدی از مستوره دادور کاشانی و سید حامد موسوی جروکانی(۱٤۰۱) بیان می‌کند که سعدی بیشتر بر قدرت حسد و حجمی بودن آن تأکید می‌کند؛ امّا بسامد طرحوارهٔ حسرت از حسد بیشتر است که بر نتیجهٔ حسد نزد سعدی گواهی می‌دهد که همانا حسرت است. بررسی و تحلیل طرحواره‌های تصویری نفس اماره در مثنویهای عطار از زهرا حسینی و پروین مرتضایی(۱٤۰۱) که به بررسی و تحلیل بُعد منفی نفس یعنی نفس اماره در آثار عطار پرداخته است که در آن طرحوارهٔ قدرتی دارای بیشترین آمار به نسبت دیگر طرحواره‌هاست؛ زیرا در دیدگاه عطار، قدرت نفس اماره بسیار بیشتر از این است که انسان براحتی بتواند با آن مبارزه کند.

٤. روش و قلمرو پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. در آغاز، ابیات مرتبط با مفهوم نفس در متن مورد مطالعه استخراج شد. در گام بعد این داده‌ها بر اساس الگوهای طرحواره‌ای رایج در زبانشناسی شناختی دسته‌بندی شد؛ سپس کارکرد معنایی و شناختیِ هر الگو در بافت متن تحلیل شد تا چگونگی مفهوم‌سازیِ تجربهٔ عرفانی در ساختار زبانی اثر مشخص شود. بنابراین پژوهش در سه سطح انجام شده است:

۱. دامنهٔ تحلیل در سطح متنی به دفتر اول مثنوی سلسه‌الذهب جامی محدود است.
۲. در سطح مفهومی، تمرکز پژوهش بر مفهوم نفس به عنوان مفهومی بنیادین در انسانشناسی عرفانی است.

۳. در سطح نظری، تحلیل بر اساس چهارچوب زبانشناسی شناختی و نظریهٔ طرحواره‌های تصویری انجام شده است.

۵. مبانی زبانشناسان شناختی

برخلاف نگرش رویکرد زبانشناسی صورتگرا دربارهٔ زبان، که در آن جدایی حوزهٔ قواعد زبان از دیگر فرایندهای ذهنی انسان مطرح است و نیز نگرش نقشگرا که در آن زبان از دیگر فرایندهای ذهنی انسان مستقل نیست در زبانشناسی شناختی بنیاد مطالعاتی زبانی باید بر اساس معنی صورت گیرد و نیروی شناخت انسان باید مورد توجه قرار گیرد.«زبانشناسی شناختی، زبان را جزئی جدایی ناپذیر از شناخت بشر می‌داند که عملکرد آن در تعامل با دیگر قوای شناختی انسان و بر پایهٔ همان اصول شناختی است» (دیرون، ۱۳۹۷: ص۱۱۷). معنی‌شناسیِ شناختی یکی از معانی تعریفی که ارائه می‌کند این است که «معنی مبتنی بر ساختهای مفهومی قراردادی شده است؛ به این ترتیب، ساختهای معنایی همچون دیگر حوزه‌های شناختی مقولات ذهنی‌ای را باز می‌نمایاند که انسانها از طریق تجربیاتشان به آن شکل داده‌است.» (همان، ۱۳۹۷: ص۳٦۷). نتیجه چنین می‌شود که در تجزیه وتحلیلهای زبانی در رویکرد زبانشناسی شناختی، معناشناسی در اولویت قرار دارد(گلفام و یوسفی راد، ۱۳۸۱: ص۵۱). در این بین در مطالعات معنی‌شناسان شناختی دربارهٔ معنی و فرایندهای مفهومی به مقولات مهمّی در پژوهشهایشان می‌رسیم که بدان پرداخته‌اند و شامل سازوکارهای شناختی و ساختهای بنیادینی مانند استعاره‌های مفهومی[۲]، طرحواره‌های تصویری[۳]، فضاهای ذهنی[٤]، مقوله‌بندی[۵]، قالبهای مشاهده[٦]و...است.

۵-۱ طرحواره‌های تصویری

یکی از ساختهای مفهومی زبانشناسی شناختی، طرحواره‌های تصویری است. « نظریهٔ طرحواره‌های تصویری را اولین بار مارک جانسون در سال۱۹۸۷ در کتاب«بدن در ذهن» بیان کرد.» (دادور کاشانی و موسوی جروکانی، ۱٤۰۱: ص۱٦۳)؛ حال اینکه، طرحواره اساساً بر چه موضوعی دلالت می‌کند. «طرحواره اساساً زمینه‌ای است که برای معنا بخشیدن به تجربه‌ها، حوادث شخصی، موقعیت‌ها و یا عناصر زبانی لازم است. طرحواره شبکه‌ای تداعی کننده از دانشهاست که در پس زمینهٔ حافظه اندوخته می‌شود و می‌توان آن را ذخیره شناختی نامید» (فتوحی، ۱۳۹۱: ص۱٦۱). تصور کنید حادثه و رخدادی برای ما رخ

می‌دهد و آن‌را تجربه می‌کنیم و بعد از مدتی آن‌را در ذهنمان مانند یک طرحواره یا الگویی به طور خودکار ذخیره می‌کنیم و سپس در موقعیت مشابه جدید و دیگری به مانند همان تجربهٔ قبلی به دلیل داشتن طرحواره‌ای قبلی از چنین موقعیتی در گذشته، همان الگو و طرحواره به شکلِ ساختاری ذهنی برای ما دوباره تداعی و سازماندهی می‌شود. طرحواره‌ها مانند عینک است که ما بدان وسیله به جهان می‌نگریم. این عینک از دوران ابتداییِ زندگی بشر بر اساس روند زندگی و تجربیات شخص در طول زندگیش شکل می‌گیرد و بر شکل‌گیری شخصیّت و رفتار فرد تأثیر می‌گذارد؛ حال خواه مثبت یا منفی باشد، موجب می‌شود شخص، جهان پیرامونش را به شیوهٔ خاصّی ببیند؛ تفسیر کند و واکنش نشان بدهد.

> از ما انسانها در این جهان، اعمال و رفتارهایی بروز می‌کند؛ مثلاً حرکت می‌کنیم؛ می‌خوریم؛ می‌خوابیم؛ محیط اطرافمان را درک می‌کنیم و از این طریق ساختهای مفهومیِ بنیادینی پدید می‌آوریم که برای اندیشیدن دربارهٔ امور انتزاعی‌تر به‌کار می‌روند...؛ به عبارت ساده‌تر، طرح تصویری، نوعی ساخت مفهومی است که بر حسب تجربهٔ ما از جهان خارج در زبان ما نمود می‌کند(صفوی، ۱۳۸۲: ص۹۸).

به عبارتی وقتی ما در ساختاری که به مفاهیم مربوط است و ما آن‌را با تجربه جسمی شدگی همراه کرده‌ایم که در آن با چگونگی برخورد ما با اجسام و تعاملات ادراکی در فضای سه بعدی همراه بوده است، طرحوارهٔ تصویری می‌گویند(حسینی و مرتضایی، ۱٤۰۱: ص۹٤). طرحواره‌های تصویری، ثمره‌ای از تجربه و شناخت فیزیکی ما از بودن، اَعمال، رفتار و عملکردمان در زندگیِ واقعی این جهانیِ ما است که هم قابل تعمیم است و هم تکرار شونده. اساساً «نظام اولیه تصوری ذهن انسان بر پایهٔ مجموعهٔ کوچکی از مفاهیم تجربی شکل گرفته است؛ مفاهیمی که مستقیماً از تجربه ما ناشی می‌شود» (آسیابادی و همکاران، ۱۳۹۱: ص۱٤٦). طرحواره‌های تصویری مانند نقشه‌های ذهنی است که به ما برای درک مفاهیم انتزاعی، تفکر، استدلال و صورت‌پذیریِ معنی کمک می‌کند. زبانشناسان شناختی نظر ویژه‌ای به طرحواره‌های تصویری داشته‌اند بدان‌گونه که معتقدند طرحواره‌های تصویری، سطح ابتدایی‌تری از ساخت‌شناختیِ بنمایهٔ استعاره را تشکیل می‌دهد؛ بدین روی طرحواره‌های تصویری «اولین لایهٔ استعاره‌های مفهومی را در سطح ابتدایی آنها تشکیل می‌دهند» (دادور کاشانی، موسوی جروکانی، ۱٤۰۱: ص۱٦۳). این طرحواره‌ها شامل چند نوع است؛ مانند

طرحوارۀ حجمی[۷]
طرحوارۀ حرکتی[۸]
طرحوارۀ قدرتی[۹]

۱-۱-۵ طرحواره‌های حجمی

جسم و بدن به‌طور حسی مقولات هندسی را تجربه می‌کنند و در این بین، ذهن مفاهیم ذهنی را با امور حسی و مقوله‌های عینی‌ای که تجربه کرده است از راه مطابقت درک می‌کند. در زبانشناسی شناختی، تعامل ذهن و جسم مهم است به‌طوری که کار ذهن با ارجاع به شناختهای جسمی مورد بررسی قرار می‌گیرد(فتوحی، ۱۳۹۱: ص۱٦۳)؛ به‌طور مثال مفاهیمی انتزاعی مانند رفته تو فکر، تو دردسر افتادن که به‌نوعی می‌شود برداشت کرد گویی فکر کردن و در دردسر افتادن مانند فضایی تو خالی است که شخص در درون آن قرار گرفته است یا دل من پر از عشق است که پر بودن دل از عشق مستلزم فضای توخالی بودنِ دل است تا با عشق پر بشود و این نوع برداشت به دلیل « تجربۀ قرار گرفتن در اتاق، تخت، غار، خانه و دیگر مکانهایی که دارای حجم است و می‌تواند نوعی ظرف تلقی شود و نیز قرار دادن اشیای مختلف در مکانهایی که از حجم برخوردارند، بدن خود را نوعی ظرف دارای حجم در نظر گرفته است» (صفوی، ۱۳۹۷: ص۳۷٤). طرحواره‌های حجمی به ما برای درک مفاهیم ناملموس با استفاده از تجربیاتمان از اشیا و فضاهای فیزیکی کمک می‌کند تا برای مفاهیم یا چیزهای بی حجم، حجم و ظرف قائل بشویم یا به اصطلاح برای انگاره‌های ذهنی خود مکان‌مندی قائل بشویم تا فهمیده بشوند و به درک در بیایند. در کلام مقدس نیز ما با طرحوارۀ حجمیِ بسیار زیبای «الله نور السموات والارضِ مثل نوره کَمشکاۀ فیها مصباحٌ المصباحُ فی زجاجه الزجاجهُ کأنها کوکبٌ درّیٌّ یوقَدُ منَ شجره مُبَارَکه زَیتُونه» (نور:۳۵) (خداوند، نور آسمانها و زمین است. مثل نور او همچون چراغدانی است که در آن چراغی پرفروغ باشد. آن چراغ در میان شیشه‌ای و آن شیشه همچون ستاره‌ای تابان و درخشان. این چراغ از روغن درخت پر برکت زیتون بر افروخته است) روبه‌رو هستیم. اینکه خداوند جنبه‌ای از ماهیّت وجودی خود را که امری قدسی، ماورایی و به نوعی متافیزیکی است به چراغدانی(نوری) که گویی دارای حجمیّت و جسمیّتی است و این چراغ درون یک ظرفی به نام مشکاه است که بر روی آن هم حبابی شیشه‌ای قرار دارد تا هم شعله را محافظت کند و هم موجب گردش هوا بشود تا

چراغ، نورش افزون شود، این اوصاف نشان از طرحواره‌ای حجمی است که مردم در زندگی روزانهٔ خودشان با آن آشنا هستند و تجربه‌اش کرده‌اند. خداوند برای ترغیب ذهن بندگان و داشتن تصویری ذهنی و پی‌بردن آنها به ماهیّت وجودی خود از جنبهٔ انتزاعی که همانا نور هدایت، نور ایمان و نور یقین است از این نوع طرحوارهٔ حجمی بهره برده است که برای انسان محسوس و ملموس است؛ بدین ترتیب «طرحوارهٔ حجمی (ظرف و مظروفی) طرحوارهٔ تصویریی است که بر اساس آن مفهومی انتزاعی به مثابه ظرف تلقّی می‌شود که دارای جهتهای(بیرون) و (درون) است» (آسیابادی و طاهری، ۱۳۹۱: ص۱۰۰).

۲-۱-۵ طرحواره‌های حرکتی

انسان در طول حیات خود با مفاهیم عینیِ متفاوتی از حرکت، آشنا و روبه‌رو می‌شود؛ مانند حرکت و جابه‌جایی اجسام و افراد، اجرای حرکت جسمی جدید و...؛ حال از روی مشاهدهٔ این پدیده‌های حرکتی در ذهنمان طرحوارهٔ انتزاعی ترسیم می‌کنیم که به وسیلهٔ آن برای مفاهیمی که توان حرکتی ندارد، این ویژگی و الگو را در نظر می‌گیریم.

> ما در گفتمانهایمان در طول شبانه روز تغییراتی را مشاهده می‌کنیم که گویا نمودارِ مسیری حرکتی است و آدمی برای رسیدن به آنها باید از نقطه‌ای آغاز کند تا به نقطهٔ پایان برسد و این حرکت و گذر، نیازمند زمان است که به طور پنهان یا آشکار در این طرحواره مطرح است (بیابانی و طالبیان، ۱۳۹۱: ص۱۱۷).

مانند رسیدیم به ته ماجرا یا داستان یا خط. گویی ماجرا یا داستان، مسیری دارد که ما در آن باید از نقطه‌ای حرکت را آغاز کنیم و ادامه دهیم تا به انتهای مسیر و ماجرا برسیم؛ بنابر این ما در هر امرِ حرکتی با سه مطلب یا به نوعی، طرحواره روبه‌رو هستیم که شامل مبدأ، مسیر و مقصد است.

> **الف)** طرحوارهٔ مبدأ: این است که حرکت کننده در آغاز یا نقطهٔ شروع قرار داشته باشد. **ب)** طرحوارهٔ مسیر: این است که حرکت کننده در میانهٔ طول(مسیر) حرکت قرار داشته باشد؛ **پ)** طرحوارهٔ مقصد: این است که حرکت کننده به پایان مسیر حرکت رسیده باشد؛ از این‌رو حرکت بسته به نوع جهت اقسامی دارد که شامل طرحواره‌های افقی، عمودی، چرخشی/دایره‌ای و مارپیچ می‌شود (خلیلی، طاهری، ۱٤۰۰: ص۷۳).

در قرآن مجید نیز با انواع حرکتها روبه‌رو هستیم؛ از بالا به پایین که به نوعی مفهوم سقوط و به ظلمت و گمراهی و دور شدن از مسیر حق اشاره می‌کند و برعکس هم به

سمت کمال و عروج و عرش الهی اشاره دارد. حرکت مستقیم هم که به صراط مستقیم و بدون انحراف سیر و سلوک الی‌الله مربوط می‌شود؛ به عنوان نمونه می‌توان به آیات «و الی الله المصیر» (نور،٤٢) (بازگشت همه به سوی خداست) و یا «انا لله و انا الیه راجعون» (بقره، ١٥٦) (همانا ما از آن خداییم و به سوی او باز می‌گردیم) اشاره کرد که این بازگشتنِ به سوی خداوند، مستلزم و نشان از جهت، مسیر و راهی است که مبدأش روح و جان بنده و مقصدش وجود خداوند است. این تعابیر طرحواره‌های حرکتی است تا انسانها درک کنند که در مسیر و طول زندگیشان، ختم حیات دنیوی و پایانشان چیزی جز جوار حضرت حق نیست که ناگزیر بایدِ این مسیر را سپری کنند و به مقصد برسند.

۳-۱-۵ طرحواره‌های قدرتی

گاهی در طی حرکت برای رسیدن به مقصدی یا هدفی با دشواریها و موانعی فیزیکی روبه‌رو می‌شویم که انسان را برای رسیدن به هدف دچار مشکل می‌کند و گویی مانعی بین ما و هدفمان می‌شود؛ مانند هر کاری رو شروع کردم به در بسته خوردم. در این نوع موارد با وسیله‌ها و راهکارهای مختلفی در پی رفع و برداشتن مانع بر خواهیم آمد؛ بدین روی «طرحی از این برخورد فیزیکی در ذهن انسان پدید می‌آید و باعث می‌شود که وی این کیفیت را به پدیده‌هایی نسبت می‌دهد که در واقع فاقد آن است» (صفوی، ١٣٨٢: ص٦٩). از آنجا که «مبنای این طرحواره با طرحواره حرکتی شروع می‌شود» (مختاری، آلیانی، ١٣٩٨: ص٦٣)، ذهن ما دربارهٔ مفهوم حرکت، گاهی موانعی را متصوّر می‌شود که در برخورد با این موانع، سه نوع رویکرد را می‌توان برشمرد:

> نخست اینکه مسیر را تغییر دهد، ولی این تغییر مسیر به گذر از آن سدّ منجر نشود و دوم اینکه انسان بتواند از کنار آن سدّ بگذرد و به راهش ادامه دهد و سوم اینکه انسان با قدرت از میان آن عبور کند (حسینی و مرتضایی، ١٤٠١: ص٩٥).

این طرحواره به طور کلی به چگونگی تعامل ما با قدرت، کنترل و نفوذ مرتبط است. در باب طرحوارهٔ قدرتی در قرآن می‌توان به آیه «ان الشیطانَ کان للانسانِ عدواً مبینا» (اسراء،١٧) (همانا شیطان هماره برای انسان، دشمنی آشکار بوده است) اشاره کَرد که نشان از طرحواره‌ای قدرتی در قالب شیطان است که در برابر انسان به دشمنی و گمراهی با انسان به طور آشکار می‌پردازد و همانا مانع و رهزنی بی‌رحم و بدکردار برای سعادت و رستگاری انسان تا روز قیامت است.

٦. جامی

نورالدین عبدالرحمان جامی، نامدارترین شاعر، عارف و ادیب خوشنام سدهٔ نهم در سال۸۱۷ ه.ق در خرجرد(خرگرد) جام خراسان دیده به جهان گشود و در سال ۸۹۸ ه.ق در هرات دیده از جهان فرو بست. وی بزرگترین استاد سخنسرا بعد از عهد حافظ است که به خاتم الشعرای بزرگ پارسی ملقّب شد. سلسله الذهب، نخستین کار منظم ادبیِ جامی در مثنوی هفت اورنگ است که در سه دفتر سروده شده است. در دفتر اوّل به مباحث عالی عرفانی چون ذکر خفی و جلی، نفس، مسائل اخلاقی، شرح آیات و... می‌پردازد. یکی ازموضوعات مهمّی که در منظومه فکری جامی به عنوان یکی از مهالک و امّهات موانع سیر و سلوک برای سالک است، نفس و هواهای نفسانی است؛ از این رو وی نفس را به دشمن قدرتمند و مکّار تشبیه کرده‌است که باید به جهاد و پیکار با این دشمن پرداخت که بدین جهاد اکبر گفته‌اند. از نظر هجویری «نفس، خائن است اندر امانت و مانع است اندر طلب رضا و بهترین اعمال خلاف وی است» (هجویری، ١٤٠٠: ص٣٠١). نفس انواعی دارد که یکی از آنها که به بدی امر می‌کند، نَفس امّاره است. سالکان در مسیر عرفانی خود باید با این مانع و نیروی ویرانگر مبارزه کنند و مانعیّت و مضر و مضل بودن آن‌را از بین ببرند و یا از میان بردارند تا به مقصود نهایی خود برسند. اگر سالک، نفس و هواهای نفسانی خود را در جان خود بمیراند، اوّل به مقام خشیت می‌رسد؛ دوّم اینکه دیگر در کمین‌گاه‌ها و مهالکِ نفس امّاره به دام نمی‌افتد و در امان خواهد بود. نفس و تزکیه آن از امور بسیار با ارزش و اساسی در مراحل سیر و سلوک عرفانی است که باید شخص سالک تمام توان خود را مصروف به این امر گرداند؛ زیرا در مقام مانعیّت به عنوان حجابی بزرگ در سر راه سالک است. بنا بر گفتهٔ ذوالنون: «شدیدترین حجاب رؤیت، نفس است و متابعت آن؛ زیرا متابعت آن مخالفت رضای خدا باشد» (سجادی، ١٣٨٣ : ص٧٦٤).

امور عرفانی و سیر و سلوک، غالباً از مسائل و مفاهیم انتزاعی پیچیده‌ای برخورداراست؛ از این‌رو عرفا برای بیان و آموزش این مسائل به مخاطبان، مجبور به جسمی و عینی کردن و عینیت بخشی یا بدنمندی در قالب طرحواره‌های تصویری به این مفاهیم می‌شوند. حال یکی از این مسائل در مراقبات عرفا، مسئلهٔ نفس و موضوعها و تظاهرهای مرتبط با آن است که جامی به گونه‌های مختلف و بهگزینیِ نامهای گوناگونی

چون نفس بد فرمای، نفس دغل، نفس افعی و... بدان التفات کرده است؛ بدین‌روی در این پژوهش برای نمایاندن طرحواره‌های تصویری نَفس در شعر جامی در دفتر اول سلسه الذهب می‌پردازیم. در ذکر شواهد، ارجاع صفحات بر اساس مثنوی هفت اورنگ جامی، تصحیح مرتضی مدرس گیلانی، ۱۳۸٦، نشر اهورا انجام گرفته است که عنوانَ مثنوی سلسه الذهب نیز برای اختصار و هم عدم تکرار بدین صورت ذکر می‌گردد:"سل، شماره صفحه".

۷. نگاشتهای طرحوارهٔ تصویری نَفس و اقسام آن

جامی در دفتر اوّل سلسه الذهب برای مفهوم نَفس و مصداقهای آن از طرحواره‌های تصویری متعددی بنا بر موقعیّت و اقتضای کلامش استفاده کرده است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که مفهوم نفس در این متن از طریق مجموعه‌ای از طرحواره‌های تصویریِ تکرار شونده بازنمایی می‌شود. این طرحواره‌ها نه تنها ابزار بلاغی یا زبانی، بلکهَ ساختارهای شناختی است که تجربهٔ عرفانی را برای مخاطب قابل درک می‌کند. ما در موارد یافت شده از نگاشتها با تصاویر مطلقی از هر طرحوارهٔ نفس روبه‌رو نیستیم؛ بلکه برخی از مثالها تلفیقی از تصویر چند طرحواره است که در این پژوهش سعی می‌شود این موارد بر اساس میزان برخورداریِ مثالها بر اساس وجوه ممکن و نیز میزان بسامدشان دسته‌بندی شود؛ لذا نگارنده، مواردِ این‌چنینی را برای جداسازی موضوع، چند وجهی نام نهاده است.

۷-۱ طرحواره‌های تصویری نفس(یک وجهی) قدرتی

۱. چون رسد نوبت خلافت تو — حرص دنیا مباد آفت تو
هر کرا از خلیفگی خدای — نشود سیر نفس بد فرمای
سیر مشکل شود از زر و سیم — که کشد گه ز بیوه گه ز یتیم(سل،۱۷)

جامی در این ابیات، که از زبان مأمون به فرزندش است، یکی از موضوعات مهمّی را که مبنا و غایت اصلی آفرینش انسان است یادآور می‌شود که همان مقام خلیفت‌اللهیِ انسان است. محقَق شدن این مقام برای انسان شرایطی دارد که یکی از آنها نداشتنِ حرص، آز و طمع به سیم و زر و متاع قلیل دنیوی است. جامی برای طی مسیر کردن و رسیدن به نوبتِ خلیفگیِ الهی، مانعی به نام حرص دنیا را آفت مطرح می‌کند که به نوعی

سدّی است برای این مقام که باید از میان برداشته شود. از سویی با طرحوارهٔ قدرتی‌ای به نام نفس بد فرمای هم روبه‌رو هستیم که انسان را برای رسیدن به مقام خلافت، امر به بدفرمایی، بدکرداری، داشتن حرص و آز به مال دنیا ترغیب می‌کند و انسان را در این راه به دشواری و مشکل می‌اندازد. جامی در ابیات ذیل هم باز به طرحوارهٔ قدرتیِ نفس بد فرمای می‌پردازد و به نفس، بُعد وجودی می‌بخشد که به فریبکاری، نیرنگ و دشمنی با سالک می‌پردازد به طوری که جامی برای انسانها اذیت کننده‌ای بدتر از نفس بدفرمای را نمی‌شناسد تا حدّی که حتّی، موجبات خروج انسان از مدار شریعت الهی نیز می‌شود.

*گاهی از دست نفس بد فرمای — از شریعت نهاده بیرون پای
(سل،۲۷)

*هیچ اذائی براه خلق خدای — نیست بدتر ز نفس بد فرمای
(سل،۹۹)

******

۲. ذکر گنج است گنج پنهان به — جهد کن داد ذکر پنهان ده...
بدل و جان نهفته گوی که دیو — نبرد پی بدان حیله و ریو
نفس را مطلع مساز بر آن — تا نیفتد ز عجب رخنه در آن
(سل،۲۱)

در این ابیات به یکی از اصول بسیار مهم در عالم سیر و سلوک اشاره می‌شود که ذکر الهی است. سالک با ذکر و دوام بر آن در دور کردنِ خواطر نفسانی و شیطانی از وجودش سعی می‌کند. جامی ارزش و بهاء ذکر را به پنهان و خفی بودنش ذکر می‌کند و سالک را نهیب می‌زند که در پنهان بودگیِ ذکر به هر طریقی محافظت و مراقبت کند. جامی نفس را به دیو تشبیه می‌کند. وی با آوردن واژه دیو، که نماد نفس امّاره و گمراه‌کنندگی و علامت و نماد صفات رذیله و شخصیّتی است که مردمان را می‌فریبد و با مطرح کردن این طرحواره قدرتی به سالک هشدار می‌دهد این نفس یا دیو درونت را از ذکر خفیِ خود آگاه مساز که بی‌شک تورا به دام عجب و خودبینی به عنوان یک مانع می‌اندازد و از سیر و سلوک بازمی‌دارد.

۳. می‌نهد آن دگر ز نفس دغل — لقمه لقمه در آستین و بغل...
لیک آن فاتحه ز کبر و ریا — نرود از بروتشان بالا
باد انفاسشان ز نفس تباه — چون نیابد بسوی بالا راه

گـنـد لـعـنـت شـود فـرود آیـد سبلت و ریششان بـیـالایـد (سل،۲۵)

جامی در اثنای ابیاتی که به موضوع صوفی‌نماها و شیوخ طمّاعی که در ظاهر به ذکر و سماع مشغولند امّا بعد از مراسم سماع با چه شکل و وجهی به غذا خوردن و پر کردن شکم می‌پردازند با بیان نفس دغل و نفس تباه در قالب طرحوارهٔ قدرتی، که مانع و سدّی برای عقل، فهم و بصیرت آنهاست به نهایت خبیث و پوچ و مضمحل بودن نفس با واژگان دغل و تباه اشاره می‌کند. از سویی ذکر می‌کند که این شیوخ فقط در ظاهر به ذکر و سماع می‌پردازند و در واقع چون شکمبارگانی هستند که به سوی دنیا و زخارفش می‌دَوند و فاتحه‌ای که به ظاهر برای نعمت خدا می‌خوانند به جای صعود به عالم ملکوت، چون گند لعنتی بر سر و روی و ریششان که فقط جنبهٔ ظاهری و ریاکارانه و مزوّرانه دارد، فرود می‌آید و صورت پلیدشان را آلوده و رسوا می‌کند.

٤. آن زمان از ریـا و عـجـب رهی کـه شـوی پـیـر را رهـیـن رهـی
هـسـت در نـفـس دار و گـیر بسی کـه نـداند بـه غـیـر پـیـر کـسی
نـفـس افـعـی و پـیـر شـعـار کـور مـیـسـازدش زمـرّد وار
نـفـس دیـوسـت و پیـر نجم هـدی رجم دیوست کار نجـم بلی (سل،۲۹)

جامی در این ابیات با استفاده از طرحوارهٔ قدرتی، نفس را به دیو و افعی تشبیه کرده است و پیر راه طریقت را نیز به خضر و ستارهٔ راه هدایت. نفس را به دلیل خطرناک، مهلک و خبیث بودن و در امر به بدی کردن در جان آدمی با استفاده از استعاره مفهومیِ نفس، افعی است و نفس، دیو است به مار، افعی و دیو پلید تشبیه می‌کند که در این دو بیان استعاری، ویژگیهای حوزه مبدأ یعنی افعی و خطرناک بودنش و دیو و پلید بودنش بر حوزه مقصد یعنی نفس منطبق و برابر است. در مقابل این مار و دیو، پیری خضروار و خضرمسلک وجود دارد که کنایه از انسان کامل و مرشد است و به اعتبار وجود نورانیش مانند زمرّد چشم مار نفس را کور می‌سازد و نفس دیوخو را مانند ستارگانِ آسمان سنگسار و نابود، و راه سیر و سلوک را برای سالک به عنوان مانع‌زدا هموار می‌کند.

۵. گفت راهی کـه حـق‌شناس سپـرد پی بمـقصـود خویش از آن ره ببرد...
دل تـو گر هـوای آن ره خـواسـت مایـهٔ کـسـب آن خلاف هـواسـت
چون خـلاف هـوا کـنـی پـیـشـه بـرهـی از هـزار انـدیـشـه
بـر یـک انـدیـشـه مـسـتقیم شـوی در حریم وفا مقیم شوی(سل،۳۲)

جامی با بیان اینکه راهی که افراد خداشناس و حق‌شناس طی می‌کنند، قطعاً به هدف

و مقصود خودشان که قرب الی‌الله است، نائل می‌گردند و به سائلانِ این راه یادآور می‌شود که اگر دل در گروِ این راه دارند، باید که در این راه همانا هوا و خواسته‌های نفسانی را کنار گذارند که طرحواره‌ای قدرتی از موانع راه است و برخلاف آن عمل کنند در این صورت از هزاران اندیشه و دلواپسی‌های بعدی رها و خلاص می‌شوند و با انتخاب تفکر و اندیشه‌ای که دوری از هوای نفس است، اگر پابرجا و مستقیم بشوی در حریم صدق و وفای الهی حتماً آرام و ساکن و متمکّن می‌گردی.

٦. هش چه چیزی است آگهی زخدا — دشمن هش کدام نفس و هوا
نفس تو دشمن درونی تو — مابقی دشمن برونی تو
گر شود دشمن درونی نیست — باکی از دشمن برونی نیست
نفس اگر نیست در درون باقی — چه غم از دشمن آفاقی...
هست در راه فقر مصطفوی — مال و جاه تو مانعان قوی
لیک از نفس بی مروت تو — دفع ایشان چو نیست قوت تو
لطف حق دیگری برانگیزد — که یک حمله خونشان ریزد
تا تو آسوده راه حق سپری — هر چه جز راه حق ازان گذری
(سل،٣٥)

جامی، عقل و هوشیاری را در آگاهی از خداوند می‌داند و دشمن این عقل و زیرکی و هوشیاری را نفس امّاره و هوا و هوس می‌داند. نفس امّاره همان «نفس فرودین که تابع هوی و هوس است و بر حسب دستورهای مهلک، انسان را به کارهای زشت وادار می‌کند؛ به عبارت دیگر روح انسانی را به اعتبار غلبه حیوانیت، نفس اماره گویند» (شجاعی، ١٣٧٩: ص٢٣١). جامی نفس را با طرحوارهٔ قدرتی به دشمن درونیِ سالک تشبیه می‌کند و مابقی عوامل و موانعی را که در راه سیر و سلوک است به دشمن بیرونی تشبیه می‌کند. در اینجا جامی از نگاشت استعاریِ نفس دشمن است بر وجه خطرناک بودن و مراقب بودن از نفس تأکید می‌ورزد و به سالک پند می‌دهد که اگر تو در درون و جانت، نفسَت با تو در دشمنی نیست، آن‌وقت هیچ ترس و بیمی از دشمنان آفاقی و انفسی نخواهی داشت. از سویی می‌گوید که برای رسیدن به مقام فقری در راه حضرت ختمی مرتبت، مال و مقام تو موانع رسیدنت هستند و باید این موانع را برداری؛ ولی نفس بی‌مروت، که طرحواره‌ای است قدرتی در راه اراده و تصمیمِ سالکِ راه مصطفی(ص) در

برطرف کردن موانع مسیرِ رسیدن به مقام فقری، مانعی برای تصمیم‌گیری و اراده شخص سالک است.

۷. متقی نفس خویش را بشناخت — در شرورش وقایه حق ساخت...
نزد از نفس و فعل نفس نطق — داشت بی واسطه مضاف به حق
تا نیفتد در آن فساد و خلل — از ظهور و غرور نفس دغل (سل،٤٧)

جامی اشخاص متّقی را افرادی می‌داند که خود و نفس خود را شناخته و به خودشناسی و معرفت رسیده‌اند و در برابر ماهیّت وجودی نفس، که همانا شرارت، فساد و خلل وارد کردن در جان، روح و مسیرِ سیر و سلوک فردِ دارای تقوا است در برابر نفس به وسیلهٔ خداوند محفوظ نگه می‌دارد و از میل نفس و کارهای نفسانی سخنی به میان نمی‌آورد و از سویی بی‌واسطه خودش را به خداوند ملحق کرده‌است تا به واسطهٔ غرور در دامِ نفس دغل نیفتد که طرحواره‌ای قدرتی است. عرفا بعد از شناختن محرماتی که باید از آنها پرهیز کنند، تلاش می‌کنند که از آنها دوری کنند؛ به این عمل تقوا می‌گویند. نتیجه تقوا وصل به خدا شدن است.

۸. ادبوا النفس ایها الاصحاب — طرق العشق کلها آداب
چیست ادب داد بندگی دادن — برحدود خدای ایستادن...
خطرات خواطر و اوهام — پاک کردن ز شوب نفس تمام
(سل،٤٨)

جامی در این بیتها نفس را، که طرحواره‌ای قدرتی‌ست، مانعی در وجودمان ذکر می‌کند؛ ولی از سویی به سالکان و یارانش برای رفع این مانع راهکار ارائه می‌کند که با آن در پی رفع نَفس باشند. جامی به ادب کردن نفس سفارش، و عنوان می‌کند که راه عشق و عاشقی با حضرت حق، تمامش آداب است و اینکه ادبِ مع‌الله اولیای الهی چیست؛ بدین صورت که حق بندگی را بجا آوردن، بر حدود مقرر الهی ایستادن و رعایت کردن و نیز قوه تخیّل، اندیشه و درک خود را از آمیزش و امتزاج با نفس به عنوان مانع به طور تمام و کمال پاک کنند و بزدایند تا بتوانند راه عشق و سیر و سلوک را سپری بکنند.

۹. آن‌که شرع خدای ازوست تباه ساخت یکسان ز نفس شورانگیز		نیست گویا ز سر شرع آگاه... دین حق را به توره چنگیز (سل،۱۰۲)

در این بیتها تعبیر نفس شورانگیز، طرحوارهٔ قدرتی است که با فتنه انگیزی و فتنه‌گری در وجود علمای شرعی اشاره می‌کند که به دلیل نفس فتنه‌آمیزشان و با ناآگاهی و نادانی نسبت به شرع و دین خداوند، باعث آزار و اذیت مسمانان و تباه و نابود کردن دین الهی به مانند قاعده، قانون و روش چنگیز شده‌اند. قدرت نفس شورانگیز در وجودشان به اندازه‌ای است که موجب به بار آوردن این حجم از زیان و ضرر و تباهی شده است.

۱۰. در تلاوت اگر بچشم شهود　　متکلم ترا شود شهود
مده از نفس ضال و مضل　　به‌تفاصیل لفظ و معنی دل
بلکه چشم شهود بر حق دوز　　وز فروغش چراغ جان افروز
(سل،۸۸)

این ابیات به موضوع مشاهده چشم و گمراه نشدن هنگام تلاوت قرآن اشاره می‌کند؛ یعنی اگر برای قاری هنگام تلاوت قرآن، فتح بابی شد و کشف و شهودی برایش رخ داد و توانست گویندهٔ کلام مقدس را ببیند که خود آیات مقدسش را می‌خواند به قاری هشدار می‌دهد مبادا به وسیلهٔ نفس گمراه کننده، گمراه شوی و به شرح و بیان الفاظ و معانی دل بدهی و دل ببندی بلکه توجّه، تمرکز و چشمت را بر حضور در برابر حضرت حق بدوز تا از نور و روشنی خداوند، جانت را روشن و منوّر به نور حق گردانی. در اینجا نفس ضال و مضل طرحواره‌ای قدرتی از نفس گمراه و گمراه کننده است که کارش جلوگیری از مشاهده انوار حق و نرسیدن به نور الهی است.

۲-۷ طرحواره‌های تصویری نفس(دو وجهی): قدرتی-حجمی

۱۱. تا تو در بند نفس وسواسی　　دشمن خود ز دوست نشناسی
نیست بر رهروان ستمگاره　　هیچ دشمن ز نفس اماره
(سل،۳٦)

جامی در این ابیات با کاربست طرحوارهٔ قدرتی نفس امّاره و نفس وسواس به صراحت با آوردن واژه دشمن به مسئله دشمنی نفس برای رهروان وادی عرفان اشاره می‌کند. دشمن بودن نفس امّاره و میلش به حاکمیت بر انسان در کلام مقدس هم بدان اشاره شده است:«انّ النفسَ لأمّارهُ بالسوء الّا ما رحمَ ربّی»(یوسف،۵۳) نفس همواره بسیار فرمان دهنده به بدی است، مگر اینکه پروردگارم ترحم کند. این نفس بنده را با شک و دودلی از راه حق منحرف می‌کند و مانع رسیدنش به مقصد الهی می‌شود. از دیگر سو در

بند نفس بودن نشان از طرحوارهٔ حجمی دارد. در بند افتادن و در بند کشیدن، یعنی کسی یا چیزی را در خود جا دادن. در اینجا نفس، بندی است که وجود ما در آن قرار گرفته و نفس به دورِ آن کشیده و دور ما را فراگرفته است.

۱۲. بَر در دل نشستن از پی پاس — تا بیهوده نگذرد انفاس
ور زغوغای نفس اماره — از جلیسی نباشدت چاره
شو انیس کتابهای نفیس — انها فی الزمان خیر جلیس
(سل،۷٦)

جامی دوباره از طرحوارهٔ قدرتیِ نفس امّاره بهره می‌جوید که سالک باید بر درِ خانهٔ دل بنشیند و کشیک نفس و پاسبانیِ دل بدهد تا مبادا این نفس بدکردار بر درِ خلوتِ دل با هنگامه و هیاهو به بیهودگی وهرزگی گذر کند. جامی پیشنهادی هم برای رَفع یا کنترل این مانعِ زشت کردار ارائه می‌کند که چاره‌ای از همنشینی‌اش با دل ندارد که استعاره از نفس ناطقه، نقطه مرکز که دایرهٔ وجود آدمی گرد آن به وجود آمده و محل، مأوا و مخزن اسرار ربوبی و خلوتخانه و حرم‌خانهٔ عشق و محبّت الهی است. سالکِ مراقب، باید با کتابهای نفیسی چون کلام مقدس، کلام نبوی یا کتابهایی چون صحیح مسلم و بخاری انیس و همدم بشود که اینها از بهترین همنشینان و مجالسان انسان هستند. طرحوارهٔ دیگری که در اینجا مطرح است، طرحوارهٔ حجمیِ جلیس و همنشین بودن نفس امّاره در وجود آدمی است که نشان از داشتن فضا و مکانیِ است به عنوان ظرف در وجود آدمی که در آن نفس هم هست که همنشینیِ دائمی به عنوان مظروف با آدمی دارد.

۱۳.چون ز نفس و حدیثش آیی تَنگ — به کلام قدیم کن آهنگ
مصحفی جو چو شاهد مهوش — بوسه زن در کنار خویشش گیر
(سل،۷۷)

جامی در این ابیات دوباره مسئلهٔ پناه آوردن به کلام مقدس از نفس و سخنانش را مطرح می‌کند که نشاندهندهٔ طرحواره‌ای قدرتی است و عاملی برای اغوا کردن و فریب دادن انسان در تلاش است و عنوان می‌کند، زمانی که از دست نفس و کلامش به ستوه آمده باشی، راهکار و نسخه‌اش پناه آوردن به کتابهای علوم الهیّات و کلام مقدس است که از آن تعبیر به معشوق زیباروی ماه مانند می‌کند و سالک را توصیه به اینکه کلام مقدس را به پیوسته در پیش خود نگه‌دارد و بر آن بوسه زند و بر تلاوتش مداومت ورزد تا از شر نفس در امان بماند. دیگر طرحوارهٔ در این ابیات، طرحواره حجمیِ نفس و

حدیثش است که نفس را به شکل انسانِ دارای حجم و قدرت تکلّم بیان می‌کند که این حرف زدن به گونه‌ای‌است که بدخویی و بدنهادیِ آن موجب به تنگ آمدن انسان می‌شود.

١٤. در میان دو پهلویت پیوست	نَفس دشمن نهاد کرده نشست...
لیکن این نفس شوم بدکاره	که هم آغوش تست همواره
نه به تدبیر ازو توان رستن	نه به تزویر ازو توان جستن
	(سل،٣٦)

نفس دشمن نهاد و نفس شوم بدکاره، که طرحوارهٔ قدرتی است، بنا بر حدیث نبی مکرم (اعدی عدوّک نفسکَ التی بینَ جنبیک: دشمن‌ترین دشمن تو، نفسی است که میان دو پهلویت قرار دارد؛ ر.ک، بحارالانوار، ج٧٠، ص٦٤) در عنوان این مثنوی هم قید شده است. نفس به عنوان نیروی ستیزه‌گری که مانع کمال انسان برای رسیدن به بعد ملکوتیش است، همواره هم‌آغوش و انیس ماست که در برابرش، بنده را توانی نیست که با تدبیر، تزویر و نیرنگ از آن بتواند رها و آزاد بشود. نفس، دشمن نهاد است؛ هم نگاشتی است استعاری در بیان بدیِ نفس. از وجهی دیگر، این قرار داشتن و نشستن نفس در میان دو پهلو و نفس شوم بدکارَه‌ای که همواره در آغوش ماست و گویی ما را دایماً به آغوش کشیده از ویژگیهای طرحواره‌های حجمی است که نشان از داشتن حجمی بدنمند و مظروفی است که مبادرت به نشستن و قرار گرفتن در ظرف وجودی ما دارد و جسم ما بسان ظرفی شده است برای نفس و از سویی دارای حجمی جدا چون هیبتی انسانی است که عمل به آغوش کشیدن انسانها را انجام می‌دهد.

١٥. شیخ خودبین برد ز نادانی	ظن که آن شد کمال انسانی
که کند خانقاه و صومعه جای	واکشد پا ز باغ و راغ و سرای...
مقتدای زمانه خواجه فقیه	با درون خبیث و نفس سفیه
	(سل،٧٣)

جامی در اینجا به مسئلهٔ جهل بعضی از علمای خودبینی اشاره می‌کند که از روی نادانی گمان می‌کنند که از خواص و اوتاد هستند و به کمال انسانیّت رسیده‌اند و به اعتبار این توهّم از دیار و کاشانه‌شان رخت می‌بندند وعزم به بست نشینی در صومعه و خانقاه می‌کنند. در ادامهٔ شعر، اوصاف دیگری هم از این شیخ‌نمایان را ذکر می‌کند که مسبب این حال و احوالشان است با نگاشت استعاریِ، نفس، سفیه است و درونشان، خبیث است. آنها به دلیل داشتن نفس خبیث و نادان، که نشان از نهایت منفی و بد بودن نفس است و

این نیرو و عاملِ مهلک در وجودشان را که الگویی از طرحوارهٔ قدرتی است به عنوان مانع عقلانیّت و بصیرتِ در این افراد بیان می‌کند. جامی کلمات درون خبیث و نفس سفیه برای نفس را در درون ما برایشان مکاندار بودن و حجم داشتن را مطرح می‌کند که این گواهی بر طرحوارهٔ حجمی بودن این تعبیر است که گویی جان ما ظرفی‌ست که مظروفش نفس خبیث و نفس سفیه است. داشتن صفت سفاهت و خباثت، مختص آدمی و نوع رفتارش است.

۱۶. چون ز دیو رجیم رفتی ره — بسمل نفس کن ببسم‌الله
ایمن از دیو و فارغ از شیطان — قربت حق طلب بدین قربان
(سل،۸۰)

جامی در این بیت به موضوع دوری جستن و ایمن بودن از شیطان می‌پردازد و در برابر این رانده شدهٔ درگاه الهی به عنوان طرحواره‌ای قدرتی که مانعی برای قرب الهی است به سربریدن نفس خود توصیه می‌کند و از سالک می‌خواهد با ذبح و قربانی کردن نفسش، نزدیکیِ خداوند را طلب و جستجو کند. در وجهی دیگر هم با طرحوارهٔ حجمی روبه‌رو هستیم. در اینجا نفس، گویی مانند انسان یا حیوانی، جان و اندام دارد که سالک باید با بریدن سرش به عنوان ذبح و قربانی، موجبات نزدیکی و قرب الهی را برای خود فراهم و طلب کند.

۱۷.بر دو قسم است صمت اگر دانی — صمت پیدا و صمت پنهانی
هست قسم نخست صمت لسان — که ببندی زبان ز همنفسان
وان دگر صمت دل بود که حدیث — نکند در درونه نفس خبیث
(سل،۱۰۸)

در این ابیات به دو نوع صمت و سکوت به عنوان یکی از امور بسیار مهم سالکان اشاره می‌شود: یکی سکوت آشکار که همان سکوت زبانی است؛ یعنی حرف نزدن با انسانهای دیگر و دیگری سکوت قلبی است که نباید در درون جانمان با نفس خبیث، گفتگو کنیم و سخنی بگوییم. یکی از اصول و ارکان مهم تصوّف و عرفان برای عرفا سکوت و صمت است. سکوت و عدم نطق و کلام در هر جا و مکان، یکی از ملکه‌های رفتاری بسیار ارزشمند برای انسان است. در این ابیات به دلیل واژگان حدیث نکند و در درونه، ما با طرحوارهٔ حجمی روبه‌رو هستیم که نفس خبیث گویی مانند شخصی است در درون جانمان که دل نباید با او به گفتگو بنشیند. نفس خبیث چون مظروفی است در

درون ظرف وجودمان و از دیگر روی سخن نگفتن با نفس خبیث به عنوان مانع در اجرای یکی از اشتغالات مهم سالکان که صمت و سکوت است، نشان از طرحوارهٔ قدرتی بودن نفس خبیث دارد.

۱۸.جهد کن جهد تا بعالم دل　　ملکات ملک کنی حاصل
نسپاری عنان به حیله و ریو　　نشوی کارخانهٔ دد و دیو
ور نماندست فطرت تو سلیم　　بل کز آفات نفس گشته سقیم
از هواهای نفس خود وا کن　　هر صفت را بضد مداوا کن
(سل،۱۱۰)

جامی در این ابیات ابتدا سالکان را به تلاش و کوشش برای به‌دست آوردن ویژگیهای فرشتگان در دلشان سفارش و تأکید می‌کند؛ اینکه مبادا اختیار دلت را به فریب و ریا بدهی و وجودت، کارخانهٔ دیوان و جانوران درنده‌خو بشود و برای سالک آشکار می‌کند که اگر فطرتش بی‌عیب و سالم نیست به دلیل آسیب‌های نفس است و طرحواره‌ای است قدرتی که مانعی برای کمال فطرت دچار بیماری و نقص شده است. جامی برای برداشتن این مانع و نقصان به سالکان، راه حل ارائه می‌کند تا خودشان را از هواهای نفسانی تخلیه و دور کنند و در برطرف کردن هر صفات مذمومی با استفاده از ضدش را انجام بدهند؛ به طور مثال صفت بخل را با کرم یا حرص را با قناعت برطرف کنند. دیگر طرحوارهٔ این ابیات، طرحواره‌های حجمیِ کارخانهٔ دد و دیو نشدن یعنی گویی جان ما مانند ظرف و مکانی است که مظروفی چون دَدان و دیوان را نباید در آن پرورش و جای دهیم و نیز آفات نفس هم به اعتبار اینکه آفات، نقشِ عاملیت به عنوان جسم و مادّه‌ای دارد، طرحواره‌ای حجمی است؛ همچنین وا کردن خود از هواهای نفس هم طرحوارهٔ حجمی است. چون گویی هواهای نفسانی مانند جسم یا شخصی است که فرد خود را بدان بسته و باید خودش را از آن آزاد و رها کند.

۱۹.وان دگر خون همی گریست که آه　　نفس و شیطان زدند بر من راه
(سل،۱۱٤)

جامی نفس و شیطان را مانعی بر سر راه بودن و مشکل و سدّی برای طی مسیر کردن، جزو طرحوارهٔ قدرتی قرار داده است. از سوی دیگر نفس و شیطان به‌دلیل رهزدن، وجه طرحوارهٔ حجمی نیز دارد؛ زیرا رهزنی کردن مستلزم جسم و جان و هیبتی انسانی داشتن است تا بتواند راهزنی کند.

۲۰.روز عمر آمده بشام اجل ما نچیده هنوز دام امل
گرگ شیطان و نفس بدکردار کرده بر جان ما کمین صدبار
(سل،۱۶۲)

جامی در اینجا اشاره می‌کند که سالهای عمرمان گذر کرده و زمان مرگ فرا رسیده است در حالی که به هیچ کدام از آرزوهایمان دست نیافته‌ایم در حالی که شیطان گرگ صفت و نفس بدخواه بر جسم وجان ما برای رسیدن به مقصود و هدف و آرزوهایمان صدها بار کمین کرده‌اند و مانع از رسیدن به آنها شده‌اند. نفس بدکردار به اعتبار مانع بودن، طرحواره قدرتی است. از دیگر سو این نفس بدکردار به همراه شیطان به دلیل کمین کردن، که عملی است که از سوی انسان یا حیوان سر می‌زند و نیز خود کمین زدن باید در فضا و مکانی صورت بپذیرد و هم اینکه این هر دو باید در یک مکانی به عمل کمین کردن دست بزنند که آن مکان درون جان ماست. برایند مجموع این تعبیرها دلیلی بر داشتن حجم فیزیکی و طرحوارهٔ حجمی بودن آنهاست.

۳-۷ طرحواره‌های تصویری نفس(دو وجهی): قدرتی-حرکتی

۲۱.هست حق را دو اسم کارگزار هر یکی را مظاهر بسیار...
آن دو اسم اسم هادی است و مضل فاش گفتم که حل شود مشکل
مظهر آن نبی و اتباعش مظهر این بلیس و اشیاعش...
آنت خواند بقرب و نزدیکی وینت راند ببعد و تاریکی
استعاذت که امر کرد بدان ایزدت در قرائت قرآن
اولاً آن بود که از ره دل رو به هادی کنی ز اسم مضل...
ثانیاً آنکه از ره صورت نکند نفس و دیو مغرورت...
نه که گویی اعوذ و تازی تیز سوی شیطان و نفس شورانگیز
(سل،۷۹)

جامی در این ابیات بیان میکند که پروردگار دارای دو اسم هادی و مضل به عنوان مأمور و پیشکار در عالم است. این دو اسم در مقام مظهریّتشان، مظاهری هم دارند؛ مظهر تام اسم هادی، نبی مکرم و مظهر تام اسم مضل، شیطان و یارانش و نیز نفس اماره است که از پیروان شیطان است. اسم هادی، انسان را به قرب و نزدیکی به خداوند راهنمایی و هدایت می‌کند و اسم مضل به دوری از خداوند و ظلمت و تاریکی. جامی برای اینکه انسان تحت تأثیر این نیروی گمراه کننده قرار نگیرد و به سمت ظلمت کشیده نشود در

برابر این طرحوارهٔ قدرتی، استعاذه و پناه بردن به خداوند را از راه دل سفارش می‌کند. عبارت راه دل نیز نمود طرحوارهٔ حرکتی است به نام سیر و سلوک الی‌الله که مقصدش به سوی حضرت خداوندی و مظاهر وجودیش است. این سیر از راه دل یا قلب سالک پاک نهاد ممکن می‌شود. برای پیمودن و رسیدن به مقصود نهاییِ سالک، که همانا قرب الی‌الله است و از سویی جنبهٔ مثبتِ روندگی و طی مسیر کردنِ سالک را نیز نشان می‌دهد، مبدأش اسم مضل و مقصدشَ اسم هادی است. در ادامه با طرحوارهٔ قدرتی دیگری چون نفس شورانگیز و دیو صفت روبه‌رو هستیم که جامی تذکر می‌دهد به امر و فرمانِ نفس فتنه‌انگیز و دیوسیرت، متکبر و مغرور نشوی تا مبادا سریع به سوی شیطان روی آوَری و رهنمون بشوی. این تازیدن و سوی شیطان رفتن هم نشان از طرحوارهٔ حرکتی است که جنبه منفیِ روندگی و طی مسیر کردن را نشان می‌دهد که مبدأ مسیرش از قرب و نزدیکی جان انسانَ از نزد خداوند به سمت و مقصد شیطان و جایگاهش است.

٤-٧ طرحواره‌های تصویریِ نفس(سه وجهی): قدرتی–حجمی–حرکتی

۲۲.حق از آن حبل خـَوانـد قرآن را　　تـا بـگـیـری بـسـان حـبـل آن را
بـدر آیـی ز چـاه نـفـس هـوا　　کـنـی آهـنـگ عـالـم بـالا(سل،٨٤)

در این ابیات طرحوارهٔ قدرتیِ چاه نفس هوا بیان می‌شود که موجب ماندن انسان در ظلمات و تاریکیِ وجودمان استَ و برای رفع این مانع، جامی به تمسک جستن به قرآن کریم به عنوان ریسمانِ نجات و رهایی انسان از بند ظلمت وتاریکی و نادانی امر می‌کند. از سوی دیگر این چاهَ نفس هوا دارای نگاشتی استعاری است از اینکه نفس چاه است و طرحواره‌ای حجمی است که نشان از این دارد گویی، چاه، ظرفی است که وجود ما را مانند مظروفی در خود جای داده است. طرحوارهٔ دیگری هم که در این ابیات نمود دارد، طرحوارهٔ حرکتی است. به‌درآمدن از بن چاه دارای بنمایه‌ای دینی و برگرفته از داستان یوسف(ع) است و نشان از شروع حرکتِ وجودی و قوس صعودی ما از پست‌ترین نقطهٔ وجودی دارد؛ یعنی چاه هوا و هوس کهَ به سمت عالم ملکوت و تا رسیدن به حضرت حق ادامه می‌یابد. این حرکت، که جنبه مثبت و استعلایی دارد، نشان از به زیر و تحت تسلط درآوردن نیروی منفیِ هوا و هوس است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش کوشیده شد به طرحواره‌های تصویریِ مختلفی از نفس، اختصاصاً امّارگی

نفس، این نیروی زیانبار درونیِ در وجود انسان پرداخته شود که به کارهای زشت امر می‌کند. نتیجه این‌گونه بود که طَرحواره‌های تصویری در عینی سازی مفاهیم انتزاعی به ما بسیار کمک می‌کنند تا بتوانیم به عینی سازیِ این‌گونه مفاهیم دست بزنیم بویژه برای بیان مطالب عرفانی و الهی که از جنبهٔ انتزاعی وَ عدم در دسترس بودن درحد اعلای مفاهیم بشری قرار دارند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که طرحواره‌های تصویری بویژه طرحواره‌های تصویری نفس در این متن در ساخت معنا و مفهوم‌سازی نقش بنیادینی دارد و می‌تواند چهارچوبی شناختی برای تبیین چگونگی انتقال تجربهٔ عرفانی در ساختار زبانی و متون کلاسیک فارسی در نظر گرفته شود؛ حال آنچه در این پژوهش از رویکرد جامی در این دفتر از طرحواره‌سازی‌های تصویریِ نَفسِ به‌دست آمده این است که بیشترین رویکرد به نوعِ قدرتی آن مربوط بوده استَ کهَ نشان از اهمیّت این بعد از ماهیّت نفس به عنوان نیروی بازدارنده در برابر رستگاری و جلوگیری کننده در وجود آدمی برای سیر و سلوک الهی است؛ از سویی نیرویی است که به بدی و پلیدی میل دارد و موجب خسران و تباهی انسان می‌شود. این دیدگاه جامی و اهمیّت‌بخشیِ وی به نفس از جنبهٔ داشتن نیرویی ورای نیروی ارادهٔ معمولی بشر، برگرفته از طریقتَ و دین اسلام است که در آن نَفس جزو مهلک‌ترین نیروهای وجودی انسان به‌شمار می‌رود که سالکِ راه حق باید با مجاهده و تزکیه به گونه‌ای حماسی‌وار در این نبرد به مقابله و مقاتله با دیوَ نفس بپردازد و سَر این نفسِ افعی صفت را به گرد درآورد و به دامن نیستی بکشاند تا به هستی و جاودانگی در جوارِ حضرت حق برسد. در مرتبه بعد، طرحواره حجمی قرار دارد. این طرحواره، که به نَفس، بُعد بدنمندی، جسمانیّت، مکانمندی و مکانواره‌ای می‌بخشد، می‌تواند نشان از بُعد اُخرویِ تجسّم نفس در ذهنیّت جامی باشد و به این دلیل به نفس، حجم و بُعد می‌بخشد تا باورپَذیری این مفهوم نزد خواننده بیشتر جلوه کند و از سویی گواهی بر مقارنت و جدایی‌ناپذیری این قوهٔ مهلکه در جان ماست که تا لحظهٔ مرگ باید از آن مراقبت کنیم. در مرتبه آخَر طرحوارهٔ حرکتی قرار دارد. کم بودن این طرحواره نشان و دلالتی است بر بعد قدرتیِ نَفس که انسان را یارای رهایی، نجات، حرکت و دور شدن و ای بسا خروج از سیطره وَ تسلّط بر نفس نیست. نَفس و تجلّیات و ظهوراتش در منظومهٔ فکری جامی از امور پر اهمیّتی است که در سپهر ادبی وی بسیار پررنگ و پر تکرار است. برای همین با تکرار و تأکید و شبکه‌ای از تصویرسازیهای معناییِ مختلفی چون نفس بد کردار و بد فرما و بی‌مروت، نفس افعی، نفس امّاره و

هم‌چنین دشمن درونی بودن و نفس دشمن نهاد روبه‌رو هستیم که تعابیری کاملاً گویا و گوناگونی از نَفس است و توسط جامی بنا بر مقتضیّات کلامش در خلال اشعارش بیان شده است. این تعابیر مختلف، آن هم تنها از یک مضمونِ عرفانیِ انتزاعی به نام نَفس، نشان از قدرت تصویرسازیِ معنایی و دغدغه‌مندیِ وی استَ که به بهترین وجه در برابر سالکان و خوانندگانِ شعرشَ نشان می‌دهد و از سَویی گواه بر جایگاه عملیِ جامی در طریقت نقشبندیه درَ سیر و سلوک برای اهتمام ورزیدن بر موضوع مبارزه با نفس و رسیدن به طهارت درونی برای پیمودن مسیر الهی است تا سالکان را نیز بر تزکیهٔ نفس خود در این راه تشویق و ترغیب کند. سرانجام اینکه این پژوهش می‌تواند زمینه‌ای برای مطالعات تطبیقی در تحلیل شناختیِ مفاهیم بنیادین عرفان اسلامی در دیگر متون کلاسیک فارسی فراهم کند و به توسعهٔ مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزهٔ زبانشناسی شناختی و ادبیات عرفانی کمک کند.

پی‌نوشت

1. cognitive linguistic
2. Conceptual Metaphor
3. Image Schemas
4. Mental Spaces
5. Categorization
6. Viewing farmes
7. Containment Schema
8. Path Schema
9. Force Schema

فهرست منابع

قرآن کریم

آسیابادی، علی محمّدی و اسماعیل صادقی و معصومه طاهری؛(۱۳۹۱) «***طرحوارهٔ حجمی و کاربرد آن در بیان تجارب عرفانی***»، نشریهٔ پژوهشهای ادب عرفانی(گوهر گویا)، س ششم، ش دوم، پیاپی۲۲، تابستان، ص۱٤۱-۱٦۲.

آسیابادی، علی محمّدی و معصومه طاهری؛(۱۳۹۱) «***بررسی طرحوارهٔ حجمی معبد و نور در مثنوی مولوی***»، نشریهٔ پژوهشهای ادب عرفانی(گوهر گویا)، س ششم، ش سوم، پیاپی۲۳، پاییز و زمستان، ص۹۵-۱۲٤.

باقری خلیلی، علی اکبر و عارفه طاهری؛(۱٤۰۰) «***طرح‌وارهٔ حرکتی در منطق الطیر عطار***»، مجله مطالعات عرفانی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی دانشگاه کاشان، ش سی وچهارم،

پاییز و زمستان، ص٦٧-٩٤.
بیابانی، احمدرضا و یحیی طالبیان؛ (١٣٩١) «***بررسی استعارهٔ جهت‌گیرانه و طرح‌واره‌های تصویری در شعر شاملو***»، پژوهشنامهٔ نقد ادبی، دورهٔ١، ش یکم، بهار و تابستان، ص٩٩-١٢٦.
حسینی، زهرا و پروین مرتضایی؛(١٤٠١) «***بررسی و تحلیل طرح‌واره‌های تصویری نفس اماره در مثنوی‌های عطار***»، مجله علمی مطالعات عرفانی دانشگاه کاشان، ش سی و ششم، پاییز و زمستان، ص٨٩-١١٦.
دادور کاشانی، مستوره و سید حامد موسوی جروکانی؛ (١٤٠١) «***بررسی طرحواره‌های تصویری حسد وحسرت در بوستان سعدی***»، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، س چهاردهم، ش پنجاه و پنجم، پاییز، ص١٦١-١٨٠.
دیرون، رنه؛(١٣٩٧) «***گرایش‌های اصلی در زبان‌شناسی شناختی***»، مترجم بیتا قوچانی، دوفصلنامه زبان کاوی، س چهارم، ش یک(پیاپی٦)، بهار و تابستان، ص١١٧-١٤١.
سجادی، سیّدجعفر؛(١٣٨٣) ***فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی***، تهران: انتشارات طهوری.
شجاعی، حیدر؛(١٣٧٩) ***اشارات (فرهنگ اصطلاحات صوفیه)***، تهران: انتشارات مجد.
صفوی، کورش؛(١٣٩٧) ***درآمدی بر معنی‌شناسی***، چ ششم، تهران: انتشارات سوره مهر.
صفوی،کورش؛(١٣٨٢) «***بحثی درباره طرح‌های تصویری از دیدگاه معنی‌شناسی شناختی***»، نشریهٔ نامه فرهنگستان، دوره٦، ش یکم(پیاپی ٢١)، ص٦٥-٨٥.
فتوحی، محمود؛(١٣٩١) ***سبک‌شناسی:نظریه‌ها رویکردها و روش‌ها***، تهران: انتشارات سخن.
گلفام، ارسلان و فاطمه یوسفی‌راد؛(١٣٨١) «***زبان‌شناسی شناختی و استعاره***»، تازه‌های علوم شناختی، دوره٤، ش سوم(مسلسل١٥)، ص٥٠-٦٤.
مختاری، مسروره و رقیه آلیانی؛(١٣٩٨) «***استعاره‌های ساختاری، جهتی و طرح‌واره‌های تصویری(عشق)در غزلیات شمس(بر اساس نظریه لیکاف و جانسون)*** »، فصلنامهٔ هنر زبان، دورهٔ٤، ش چهار، ص٥٩-٧٦.
هجویری، علی بن عثمان؛(١٤٠٠) ***کشف المحجوب***، تصحیح محمود عابدی، تهران: انتشارات سروش.